

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

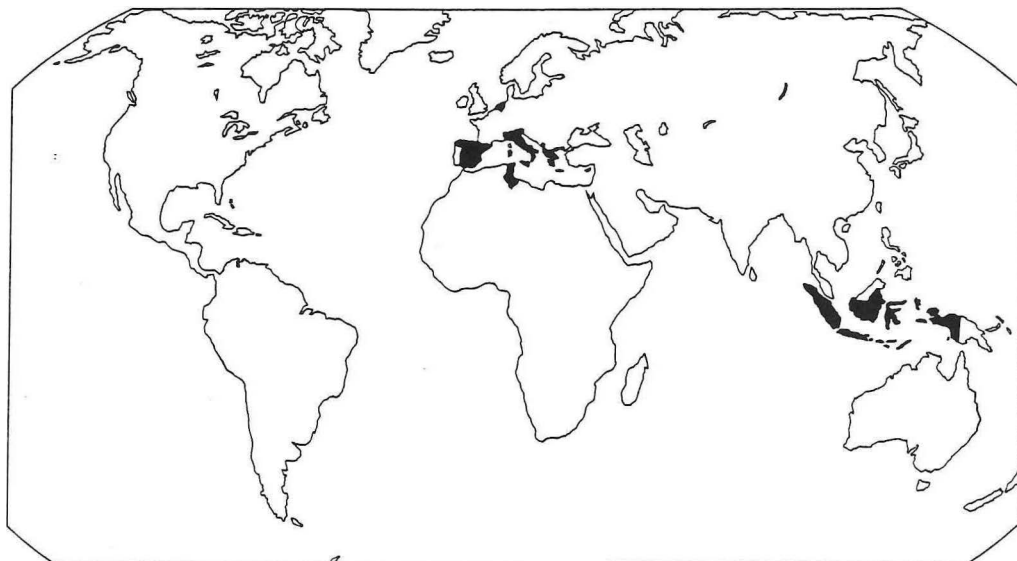
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

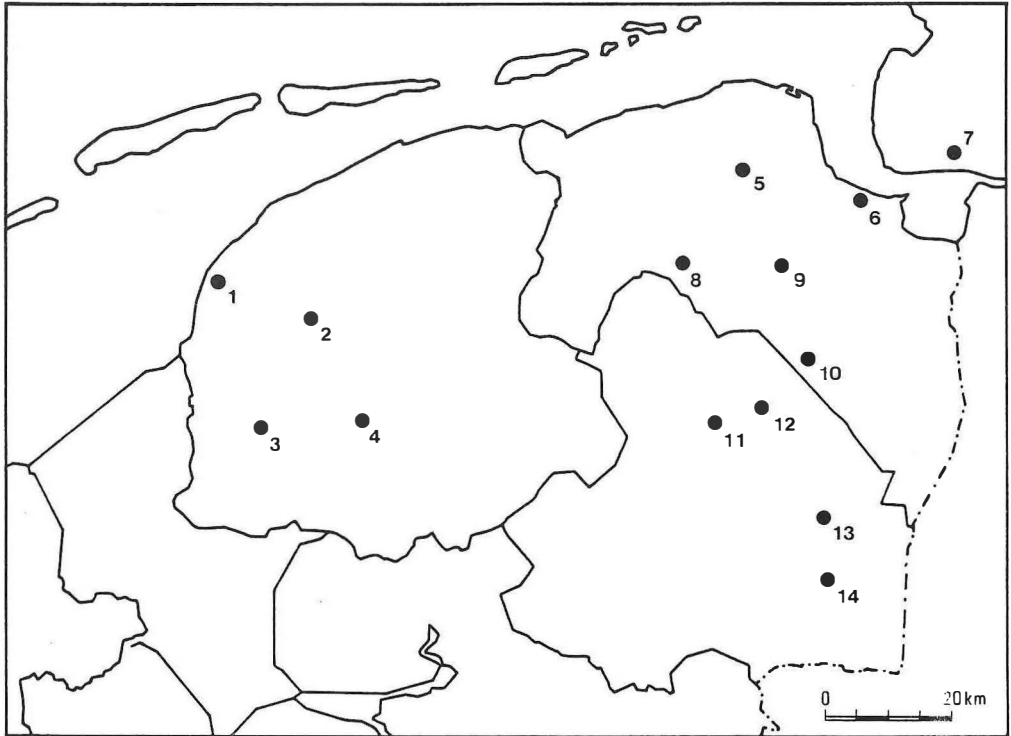
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPÉLWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLÉROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPÉLWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

FAUNAFRAGMENTEN VAN TWEE TERPJES NABIJ EMDEN (DUITSLAND)

D.L. Bekker

Inleiding

Tijdens het graven van het Ems-Jade-kanal ten zuidoosten van Oud-Emden werden rond 1929 twee kleine terpen doorsneden. Op uitnodiging van enkele Duitse collega's bezocht A.E. van Giffen de resten van beide terpen, aangeduid als Emden I en Emden II. Van beide terpjes werd een profieltekening gemaakt, resten van aardewerk verzameld en enkele bodemmonsters genomen. Hoewel nergens vermeld, bleek Van Giffen, van origine zoöloog, ook fauna-resten te hebben verzameld. Dit artikel behandelt de samenstelling van deze kleine met de hand verzamelde collectie botresten.

Gebiedsbeschrijving

Het gebied waarin Emden I en II werden aangetroffen was rond het begin van onze jaartelling een schiereiland, gevormd door de Ems en een zijrivier, de Ehe. Het stond onder sterke invloed van marine sedimentatie en is sindsdien zeer hoog opgeslikt. Op het moment van ontstaan van de terpen was de dikte van het kleipakket, dat boven op het overslibde hoogveen lag, slechts enkele centimeters tot decimeters. Latere sedimentatie heeft geleid tot het beeld zoals we dat nu kennen, waarbij zowel de Ems als de voormalige Ehe begeleid worden door stevige kleioevers die stroomafwaarts gaande zowel hoger alsook breder worden (fig. 1). Emden I en II bevinden zich dus beide in de zone waar de sterkste sedimentatie plaatsvond. Figuur 2 geeft de situatie weer op het moment van de kanaalanleg, met de doorsnijding van Emden I en II door het met een streepjeslijn aangegeven kanaal (A). Emden I was opgebouwd uit organische bestanddelen, hoofdzakelijk veenresten met daartussen mest. De zool lag

op -2,70 m NAP op een dun sliklaagje dat het zich daaronder bevindende hoogveen maar net bedekte. Het terpje is in de daaropvolgende perioden steeds verder opgehoogd tot het in het eind van de tweede, begin van de derde eeuw werd verlaten en met klei overdekt raakte. Het ongeveer 600 m zuidelijker gelegen terpje Emden II geeft eenzelfde beeld.

Het zoölogische materiaal

De botelementen zijn op soort gedetermineerd en indien mogelijk zijn leeftijd en geslacht bepaald. Er is tevens gekeken naar de aanwezigheid van slachtsporen, vergroeiingen, gebruik van de botten voor andere doeleinden, etc. Voor het weergeven van het aandeel van de verschillende diersoorten in de terpfauna, is gekozen voor de percentages van de botgewichten per diersoort, rechtevenredig met het slachtgewicht. Als vergelijking zijn tevens de percentages gebaseerd op het aantal botten per diersoort gepresenteerd (tabel 1).

Resultaten

Alle 137 fauna-resten zijn overblijfselen van gedomesticeerde dieren. Tabel 1 geeft per diersoort het totaal aantal skeletelementen, het totale gewicht hiervan en van beide categorieën de relatieve percentages. Hoogstwaarschijnlijk gaat het in de meeste gevallen om slachtafval, gezien de vele snij- en kapsporen en het feit dat de meeste grote beenderen en met name de pijpbeenderen gefragmenteerd zijn. Alleen elementen van foeten zijn grotendeels intact gebleven.

Van de zoogdierresten, zijn die van het rund (*Bos taurus*) het meest aanwezig: 64% van de elementen. Het aandeel van het

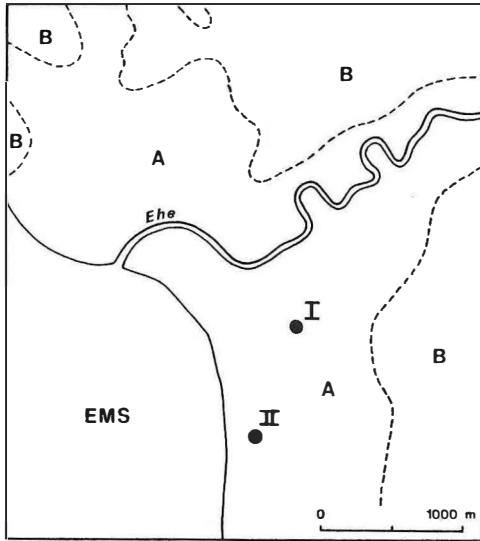

Fig. 1. Kleidikte anno 1990 in het Emsgebied ter hoogte van Emden. De ligging van de Ems en de Ehe is die zoals tijdens de bewoning van de terpjes Emden I en II. Gebied A heeft een minimale kleidikte van 2 m, in gebied B bevindt zich binnen 2 m reeds hoogveen.

slachtgewicht ligt op 75% (tabel 1). Door het ontbreken van volgroeide hele metacarpi of metatarsi waren schofthoogtes niet te bepalen. Naast resten van volwassen dieren werd een kleiner percentage jonge en foetale elementen aangetroffen. Hoornloze runderen zijn niet gevonden, hoewel deze vorm volgens Broekema (1908) "bij de oudste terpbewoners zeker niet tot de zeldzaamheden behoort". Een runderbot, de zesde rechterrib van een volwassen rund, was bewerkt. Ongeveer een derde van de ventraal/laterale zijde is ingezaagd, waardoor een getand idee ontstaat (fig. 3). Roes (1963) beschrijft dergelijke getande objecten als schraper, waarschijnlijk gebruikt voor het ontschubben van vis of het reinigen van pelzen. De objecten die zij beschrijft zijn afkomstig van Friese terpen en zijn evenals de vondst uit Emden van ribben of fragmenten hiervan vervaardigd. Drie van de vijf 'Friese' ribdelen waren ge-

decoreerd (volgens de auteur om het als bezit te markeren), het object uit Emden is dat niet. Crane (1972) geeft de mogelijkheid van het gebruik van de schraper als 'muzikale schraper'. Om een hard geluid te produceren zou een object langs de ribbels gewreven moeten worden, die echter niet al te fijn moesten zijn. Hij meent dat schraper met scherpe of fijne tanding waarschijnlijk zijn gebruikt voor het schrapen van voedsel, vezels of andere zachte materialen. Een in Winsum aangetroffen 'benen rasp', vervaardigd van een plat stuk rib, werd door Van Vilsteren (1988) aangeduid als muziekinstrument, vergelijkbaar met instrumenten die vooral in gebruik zijn in de Latijns-Amerikaanse muziekwereld. De in Emden aangetroffen schraper heeft een scherpe tanding en zou volgens Crane dus als schraper van zachtere materialen gebruikt zijn.

Van paarden (*Equus caballus*) zijn slechts vijf elementen gevonden, een kleine 4% van

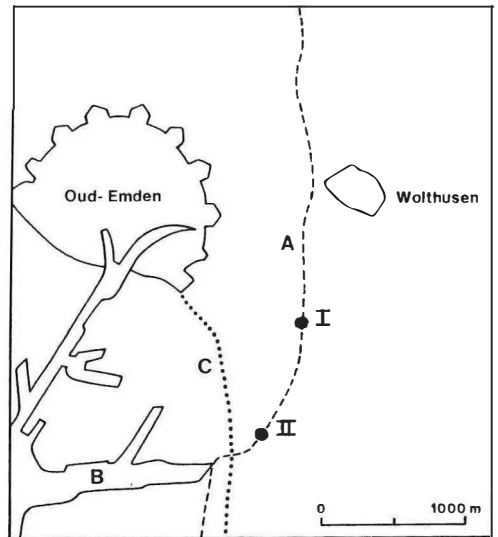

Fig. 2. Ligging van de terpjes Emden I en II ten opzichte van Oud-Emden, het in de dertiger jaren gegraven verbindingskanaal (A), de industriehaven (B) en de voormalige Emsoever (C) (ontleend aan Wildvang, 1930).

Tabel 1. Het aantal skeletelementen per diersoort, het totale gewicht hiervan en de percentages van beide categorieën.

	Aantal botten	Totaal gewicht (gr) botten	% van totaal aantal	% van totaal gewicht
Rund	88	5553	64,2	75,0
Varken	5	309	3,6	4,2
Paard	5	456	3,6	6,2
Schaap/geit	35	808	25,5	10,9
Hond	3	271	2,2	3,7
Kip	1	3	0,7	0,04
Totaal	137	7400	100,0	100,0

het totaal aantal botten en ruim 6% van het totaal gewicht.

De botten van schaaap (*Ovis aries*) en/of geit (*Capra hircus*) zijn goed voor ruim 25% van het totaal aantal elementen. Het aandeel op het totale botgewicht is ruim 10%. In slechts één geval kon met zekerheid bepaald worden dat het om schaaap ging. Ook bij de kleine herkauwers was de schofthoogte door het ontbreken van volgroeiende hele metacarpi of metatarsi niet te bepalen. Van deze groep werden naast volwassen ook jonge dieren en foeten aangetroffen.

De overblijfselen van varkens (*Sus scrofa*) omvatten slechts een kleine 4% van het totaal aantal botten en ruim 4% van het totale gewicht. Opvallend is dat de vondsten alleen bestaan uit delen van onderkaak of bovenschedel van dieren van twee jaar en ouder.

Er werden slechts drie skeletelementen van hond (*Canis familiaris*) aangetroffen, waaronder een schedel. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om één volwassen dier.

De enige skeletvondst van een vogel betreft een tibiotarsus van een juveniele kip (*Gallus gallus domesticus*).

Conclusies

Ondanks het beperkte aantal botresten en het feit dat met de hand verzameld is, worden toch enkele conclusies getrokken. Alle resten stammen van gedomesticeerde

dieren, die waarschijnlijk alle, op hond en foeten van rund en schaaap na, geslacht en vervolgens gegeten zijn. De resten laten zien dat de bewoners de rijke zoute graslanden gebruikten voor het houden van hun runderen en schapen. Het grote aandeel rund geeft het belang hiervan weer in deze periode. Het lijkt erop dat schapen in kleiner aantal gehouden werden, terwijl varkens slechts een zeer beperkt deel van de fauna uitmaakten. De runderen zullen zijn gebruikt als leverancier van vlees, melk, huiden, hoorn en mogelijk trekkracht. De schapen leverden vlees, melk en wol. Door de beperkte grootte van de terpjes, die aan slechts weinig mensen leefruimte bood, konden er waarschijnlijk maar een beperkt aantal varkens gehouden worden. Naast het probleem van het onderbrengen van deze dieren op een kleine terp, zal tevens het vrijkomen van een beperkte hoeveelheid huishoudelijk afval, als voedsel voor deze dieren, een rol hebben gespeeld. Paarden zijn hoogstwaarschijnlijk in eerste instantie gebruikt als rij- en/of lastdieren. Deze dieren zullen pas zijn geslacht en gegeten nadat ze ziek werden of te oud waren om nog van nut te zijn. Honden zullen de bewoners en/of het vee hebben bewaakt. Dat slechts een enkel bot van een kip is gevonden kan erop wijzen dat gevogelte slechts van geringe betekenis was voor de bewoners, maar gezien de manier van opgraven is het niet verwonderlijk dat er zich niet meer resten van vogels in de collectie bevinden. Ook het feit dat er geen visresten zijn aangetroffen, wil niet zeggen dat vis toen niet van betekenis was. Door het ontbreken van elementen van (grote) wilde zoogdieren lijkt deze groep van weinig of geen belang te zijn geweest voor de toenmalige bewoners. De terpfaua zoals hierboven beschreven, wijkt niet af van het beeld zoals we dat kennen van andere terpen in Noord-Duitsland en Noord-Nederland. Ongeveer vanaf 600 v.Chr., toen de eerste bewoners zich op de noordelijke kwelders vestigden, werden hier naast het rund, dat een prominente plaats in de terpfaua innam, kuddes schapen gehouden met daarnaast een kleiner aantal varkens.

Tabel 2. De aantallen van de verschillende skeletelementen per diersoort.

	Rund	Paard	Schaap	Schaap/ geit	Varken	Hond	Kip
Hoornpit	6	-	-	-	-	-	-
Schedel	4	-	1	2	3	1	-
Onderkaak	13	-	-	7	2	-	-
Tanden	3	-	-	-	-	-	-
Atlas	-	-	-	1	-	-	-
Draaier	-	-	-	1	-	-	-
And. wervels	2	-	-	5	-	-	-
Ribben	24	-	-	-	-	-	-
Scapula	3	3	-	3	-	-	-
Humerus	5	-	-	2	-	1	-
Radius	1	-	-	2	-	-	-
Ulna	-	-	-	-	-	-	-
Metacarpus	9	-	-	1	-	-	-
Pelvis	5	1	-	-	-	1	-
Femur	4	-	-	1	-	-	-
Tibia	2	-	-	4	-	-	-
Astragalus	-	1	-	-	-	-	-
Calcaneus	1	-	-	-	-	-	-
Metatarsus	3	-	-	5	-	-	-
Phalanx I	1	-	-	-	-	-	-
Phalanx II	1	-	-	-	-	-	-
Phalanx III	1	-	-	-	-	-	-
Tibiotarsus	-	-	-	-	-	-	1
Totaal	88	5	1	34	5	3	1

Summary

This article presents the results of a study of the faunal remains from two small dwelling mounds near the town of Emden (Germany), inhabited during the first and second centuries AD. All remains represent domesticated animals; their composition does not differ from that found for dwelling mounds in the northern Netherlands.

Literatuur

- Broekema, L., 1908. Eene kleine bijdrage tot de kennis van de fauna onzer terpen. *Cultura* 244, pp. 722-724.
- Crane, F., 1972. *Extant? Medieval instruments. An provisional catalogue by types.* Iowa.

- Giffen, A.E. van, 1930. Mededeeling omtrent het systematisch onderzoek verricht in de jaren 1928, 1929 en 1930. *Dertiende, veertiende en vijftiende jaarverslag van de vereniging voor tropenonderzoek*, pp. 30-43.
- Roes, A., 1963. *Bone and antler objects from the Frisian terpmounds.* Haarlem.
- Vilsteren, V.T. van, 1988. *Het benen tijdperk. Gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor 10.000 jaar geleden tot heden.* Assen.
- Wildvang, D., 1930. Der überschlickte Warf von Emden-Wolthusen und seine Bedeutung für die Geschichte des ostfriesischen Marschalluviums. *Jahrbuch der Preussischen Geologischen Landesanstalt* 51.